

Церква Спаса на Берестові

Аліна Кондратюк

науково-дослідний відділ вивчення мистецької спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

Series byzantina. Ukrainica, 1, 2022

Церква Спаса на Берестові міститься поблизу архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври, на північ від нього, на території Спаського бастиону цитаделі Київської фортеці. Церква належить до нечисленної групи пам'яток доби Київської Русі, що дійшли до нашого часу, хоча й у значно зміненому вигляді.

Церква Спаса на Берестові збудована наприкінці XI – на початку XII ст. у селі Берестове, поруч заміської резиденції Київських князів, мабуть, коштом Володимира II Мономаха (1113–1125). У літописах вона згадується як усипальниця роду Мономаховичів.

Давньоруська церква Спаса на Берестові являла була великим мурованим хрестово-купольним шестистовпним тринавовим храмом з нартексом та трьома апсидами. У нартексі (зберігся до нашого часу) містилися хрещальня та башта зі сходами на хори, які на північному та південному фасадах утворювали ризаліти. До північного, південного та західного фасадів храму прилягали притвори – паперті з тричастинними завершеннями (сліди одного з них збереглися на західному фасаді нартексу).

Мурування стін давньоруського храму виконане з плінфи способом «прихованого (утопленого) ряду», при якому ряди плінфи заглиблювались через кожний ряд кладки, з використанням каменю лише для забутування. У декоруванні фасадів використано викладені із плінфи хрести різної форми, меандровий орнамент, аркові ніші та лопатки. Інтер'єри були прикрашені фресковими розписами. Особливістю храму є використання великої кількості дерев'яних елементів.

Через землетрус 1230 р., монголо-татарську навалу 1240 р., нашість військ ханів Едігея у 1416 р. та Менглі-Герая у 1482 р. від давньоруського храму вціліла лише його західна частина – двохярусний нартекс. Ремонтно-відновлювальні роботи виконувалися, ймовірно, у XIV–XV ст. за правління київських князів Володимира Ольгердовича, Олександра (Олелька) Володимировича та Семена (Симеона) Олельковича, а також на поч. XVII ст. Загальний вигляд храму того часу зображено на гравюрі з «Гератургіми» А. Кальнофойського (1638 р.). Це був увінчаний фронтонами прямокутний вцілілий нартекс з прибудованим до нього із західного боку притвором.

У 1640-х роках напівзруйновану церкву відновив Митрополит Київський і Галицький Петро Могила. Ймовірно, під керівництвом арх. О. Манчіні, до вцілілого

давньоруського ядра із заходу прибудовано двоярусну дзвіницю (розібрана в сер. XVIII ст.), а зі сходу три муровані вівтарні апсиди, у формах яких відчувається вплив західноєвропейської архітектури. Храм став трикупольним – головний купол влаштовано над колишнім нартексом, а бічні над центральною апсидою та притвором. Петро Могила влаштував приділ в ім'я святого рівноапостольного князя Володимира для зберігання голови («чрепія») великого князя, знайденої в руїнах Десятинної церкви. У цей же час інтер'єр храму розписали грецькі майстри.

У 1706 році у зв'язку із будівництвом Печерської фортеці навколо церкви влаштовано земляний Спаський напівбастіон, верхівка якого сягала рівня карнизу церкви (частину цього валу знесено в 1990-х рр.).

Внаслідок перебудов середини XVIII ст. центральна частина храму набула вигляду хрещатої п'ятиглавої церкви з рисами, характерними для українського бароко. У 1760 році коштом лаврського будівничого С. Ковніра в храмі був встановлений різьблений трьохярусний іконостас.

З прибудовою у 1813 році до західного фасаду трьохярусної дзвіниці в стилі класицизму, перекритої півсферичним куполом зі шпилем (арх. А. Меленський) остаточно формується структура храму. У цей же час були поновлені розписи інтер'єру та викладена чавунними плитами підлога.

У 1830-х рр. стінопис церкви був доповнений новими композиціями (худ. І. Оробієвський). Через підвищення вологості стін північно-східної частини храму військовим інженером І. Дзічканцем 1838 року розроблено проект демонтажу частини прилеглому земляного валу, однак ці роботи у повному обсязі не були виконані.

У 60-х рр. XIX ст. під час виконання ремонтних робіт були проведені архітектурно-археологічні дослідження споруди та поновлено настінний живопис (під час цих робіт віднайдено фрагмент фрески XII ст. «Ангел зі сферою»), розкрито рештки підмурків сходів на хори XI–XII ст., а на прилеглий території виявлено кілька поховань.

Найбільш значні дослідження церкви Спаса на Берестові проводились під керівництвом акад. П. Покришкіна під час капітального ремонту 1909–14 рр. Майже повністю (за виключенням північної ділянки) розкрито підмурки давньоруської частини, з'ясовано план та архітектурні характеристики споруди, вивчено особливості її фундаментів. Із давньоруських стін збито тиньк і відкрито мурування з плінфи, а також доповнено втрачене мурування.

Значну інформацію щодо характеру культурних нашарувань прилеглої до храму території було отримано під час археологічних досліджень В. Харламова у 1989–90 рр. Більша частина давніх фундаментів законсервована і музеєфікована.

У 1947 році в північній частині давньоруського нартексу встановлено символічний лабрадоритовий саркофаг князю Юрію Долгорукому (великий князь київський у 1149–1150, 1155–1157 рр.), який традиційно вважається засновником Москви (арх. П. Остапенко).

У 1970 році під час укріплення тиньку на західній стіні нартексу під розписами XVII ст. художники-реставратори А. Марампольський, В. Баб'юк і Г. Честнейший виявили первісні фрески (кін. XI – поч. XII ст.), зокрема композицію «Чудесний лов риби» («Явлення Ісуса Христа учням на Тіверіадському морі»). З метою експонування цих розписів «in situ», пізніші розписи – 10 композицій середини XVII ст. у цьому місці були зняті та відповідно до спеціально розробленої унікальної технології перенесені на іншу підоснову (нині експонуються у виставковій залі заповідника).

Сюжет фрески «Явлення Христа учням на Тіверіадському морі» не належить до числа поширених у візантійському мистецтві. Зображено третє явлення Спасителя учням після Воскресіння, повчання апостола Петра. Розташування фрески на західній стіні може свідчити, що в богословському задумі храму ідея заступництва була головною поряд із христологічним циклом, який зумовлений присвятою церкви празнику Преображення Господнього. У Давній Русі особливе відзначення цього свята було пов'язане з військовим культом.

Манера виконання фрески не має прямих точок зіткнення ні з давньоруськими розписами XI ст., ні з живописом пізнього XII ст. Живопис виконано у вільній манері. У цій фресці відсутнє моделювання форми за допомогою висвітлення білилами (як це має місце у Софії Київській або в Кирилівській церкві). Майстер тут працював без попереднього контурного рисунку (є лише на німбі Христа). Хоча фреска не має прямих аналогів в монументальному малярстві Києва того часу, вона демонструє стилістичну близькість до кращих зразків константинопольської живописної школи XI ст. Зокрема, споріднена з фресками монастирської церкви Богородиці Єлеуси поблизу Велюси в Македонії (1085–1093 рр.).

Фресковий живопис поствізантійської традиції був виконаний у 1643–44 рр. майстрами-греками. У грецькомовному меморіальному написі на зовнішній стіні давньоруського нартекса, датованому 1644 роком, збереглись автографи грецьких малярів і особисте факсиміле митрополита Петра Могили. Цей фресковий стінопис є унікальною пам'яткою монументального мистецтва XVII ст.

Набір сюжетів і розміщення основних композицій відповідають традиції візантійського і поствізантійського мистецтва. Представлені канонічні зображення Христа й Богородиці в різних типах на ключових місцях. У розписах суміщеного приміщення

церкви й вівтаря презентовано традиційний празниковий цикл. Приміщення внутрішнього нартекса по периметру оперізує два ряди сцен Страсного циклу. На різних частинах храму представлено образи чисельних святих. Деякі з них не характерні для українського мистецтва попередніх періодів, але поширені у візантійському й поствізантійському мистецтві, зокрема на Балканах. Загалом розписи Спаса відповідають грецьким керівництвам для живописців. Виконуючи новий розпис у відбудованому храмі, грецькі маляри вдало використали особливості специфічного псевдоготичного склепіння.

Стінопис могилянської доби не знаходить прямих аналогів на теренах України. Але є змога віднайти чисельні аналогії в монументальному малярстві інших християнських держав: це розписи грецьких церков другої половини XVI – першої половини XVII ст. (храми Касторії й Верії, Грецька Македонія), болгарських церков 1-ї половини XVII ст. (храми Спаса і Св. Стефана, Несебр), молдавських церков XVI – 1-ї половини XVII ст. (Трьох святих та Вознесенської церкви монастиря Голія в Яссах, Румунія). Це підтверджує той факт, що пам'ятки поствізантійського мистецтва не мали національного характеру.

У системі розписів храму представлено низку святих грецького пантеону – Свв. прпп. Антоній Великий, Сава Освящений, Єфрем Сирін та ін. Деякі святі (Артемій, Епіфаній, Яків Персянин) були мало відомі в Україні. До іконографічних новацій належать два пояси страсних сцен на стінах внутрішнього нартексу. У церкві чи не вперше з'являється такий характерний для пізнішої української іконографії символічний сюжет, як «Спас-Дитя Недріманне Око».

Водночас в ансамблі церкви наявні й нові риси, пов'язані з впливом мистецтва доби Відродження. Це виявляється в реалістичнішому, у порівнянні з живописом попереднього періоду, тлумаченні побутових деталей і різних аксесуарів. У композиції «Благовіщення» ретельно виписаний вазон із квітами і капітель колони вигадливої форми. У композиції «Зішестя до пекла» фігури двох ангелів виконано в стилі раннього італійського Відродження. Вражає своєю майстерністю плетиво орнаменту, що обрамовує сюжетні композиції.

Нові риси можна відзначити й у тлумаченні облич персонажів – на відміну від досить площинно зображених фігур, обличчя пластично модельовані за допомогою світлотіні та яскраво індивідуалізовані. Одне з найцікавіших і найбільш життєвих зображень – портрет Св. Петра Могили, вміщений у ктиторській композиції внутрішнього нартексу («Деїсус із портретом Петра Могили»).

В ансамблі церкви є повторення певних сюжетів - двічі повторений сюжет «Преображення» та Деїсусна композиція. Кілька разів презентовано образ Христа-

Емануїла. Також містяться чисельні зображення Небесних Сил зокрема, архангелів Михаїла й Гавриїла. Вони представлені у грандіозній композиції склепіння внутрішнього нартексу, до складу якої входять композиції «Собор архангела Гаврила» і «Собор архангела Михаїла», а також містяться на склепіннях приміщення церкви й вівтаря, на укосах вхідної арки із внутрішнього нартексу до церкви. Фігури архангелів традиційно представлено і у таких композиціях, як «Хрещення Христа», «Благовіщення», «Вознесіння», «Моління про чашу» та ін.

Це дає підстави говорити про свідоме бажання авторів богословської програми акцентувати в системі розписів певні ідеї, втілити їх у візуальних образах. Одна з провідних ідей богословської програми безпосередньо пов'язана з присвятою храму святу Преображення. У розписах храму презентовані зображення одного із засновників ісихазму Св. Григорія Палами, а також зображення Свв. Косми Маюмського та Іоанна Дамаскіна, котрі склали святкові канони свята.

Тема Євхаристії в стінопису храму виражена у багатьох сюжетах, але найбільш наочне її втілення – велика композиція «Служба Святих отців» в умовній центральній апсиді (східна, північно-східна та південно-східна стіни). З метою акцентувати євхаристичну тему Христос у деісусній композиції з портретом Петра Могили презентований у типі Великого Архієрея. Композиції «Соборів архангелів» у символічному вигляді презентують теми Боговтілення й поклоніння Євхаристичній жертві.

Усі ці головні богословські ідеї виражено у грецькому написі, що розміщений на східній стіні зовнішнього нартексу навколо круглого віконного отвору. Стінопис храму із зображенням у вівтарній частині архієрейським богослужінням відображає певні особливості Літургії могилянської доби. Петро Могила виправив помилки й розбіжності в богослужбових книжках. При цьому користувався передусім грецькими джерелами. В послідуванні Літургії могилянської доби були особливості, що зникнуть в Синодальний період.

Монументальні розписи церкви Спаса на Берестові 40-х рр. XVII ст., де зроблено акценти на образах Небесних Сил і Євхаристичній темі, цілком відповідають контексту богослужбової реформи і літургічної практики доби Петра Могили. Пам'ятка є яскравим прикладом взаємодії богослов'я й образотворчого мистецтва того часу. В особливостях системи розписів і підборі сюжетів відобразився певний етап у розвитку українського богослужіння. Монументальний ансамбль храму надзвичайно важливий для означення особливостей не тільки художньої, але й духовної культури Києва 1-ї половини XVII ст.

Достеменно невідомо, який вигляд мав іконостас, встановлений у храмі після відбудовчих і відновлювальних робіт Петра Могили. Припускають, що він був невисокий (на зразок вівтарної перегородки) і давав змогу бачити нові розписи вівтаря, зокрема, велику композицію «Служба Святих Отців».

У XVIII ст. один із ктиторів храму – відомий лаврський будівничий С. Ковнір встановив у храмі новий високий іконостас у бароковому стилі. Він був позолочений, ажурне різьблення розміщувалося на червоному тлі. Праворуч знаходилися образи Спасителя і святих, ліворуч – образи Св. князя Володимира і Свв. Бориса і Гліба, під цими іконами (можливо, у піднамісному ряду) був представлений герб Петра Могили. Над Царськими вратами знаходилася ікона «Успіння» у срібній оправі. Намісні ікони Христа й Богородиці мали позолочені ризи й вінці.

Нині в інтер'єрі храму у верхній частині південно-східної стіни (могилянські розписи в цій частині розкриті від записів) можна бачити вмонтований у стіну фрагмент дерев'яної балки ковнірівського іконостаса, який закривав більшу частину розписів вівтарної частини. Можна припустити, що подібний фрагмент балки розташований симетрично на північно-східній стіні – у цій частині могилянський живопис ще не розкритий від записів.

У 60-х рр. XIX ст. бароковий іконостас був замінений на невисокий одноярусний (до нашого часу не зберігся). Акт 1908 року свідчить, що у цей час у храмі був одноярусний позолочений іконостас. У приділах церкви в цей час також були встановлені іконостаси з позолоченим ажурним різьбленням на червоному тлі. Стіни бічних приділів замість настінних розписів були завішані іконами.

Враховуючи всесвітнє, загальнонаціональне значення та виняткову історичну, наукову, архітектурну цінність церкви Спаса на Берестові, у 2002–2003 рр. в рамках грантової програми «Фонду Гетті» проведено комплексні архітектурно-археологічні та конструкційно-технологічні дослідження пам'ятки (арх. Р. Кухаренко, О. Сіткарьова, О. Колесников, інж. Ю. Стріленко, І. Бойко, Р. Гуцуляк, С. Корольонок, С. Дудник, худ. А. Остапчук, археол. С. Балакін), на підставі яких розроблено проект консервації, музеєфікації пам'ятки та проведення невідкладних робіт (арх. О. Граужис, Т. Філіпова).

Протягом 2012–13 рр. відреставровано та встановлено пошкоджений буревієм хрест на центральній маківці, а також 40 ікон на барабанах всіх п'яти куполів церкви. У 2017 році продовжено виконання протиаварійних та невідкладних реставраційно-консерваційних робіт.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

1. Сементовский Н. М. Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове. – К., 1877.
2. Лашкарев П. А. Что осталось от древней киевской церкви Спаса на Берестове // Труды Киевской Духовной Академии. – 1867. – № 7. – С. 127-138.
3. [Лебединцев П.] Спас на Берестове / Л.П. // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – 1888. - № 7. – С. 8-11.
4. Петров Н. И. Древняя стенопись в Киевской Спасской на Берестове церкви (оттиск из журнала “Труды Киевской Духовной академии”). – К., 1908. – С. 1-33.
5. Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – Репринтне видання. – К., 1994. – С. 276.
6. Логвин, Г. Н. Киев. - М., 1960.
7. Логвин, Г. Н. Киев. - М., 1982.
8. Логвин Г. Н. Монументальний живопис XIV – першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва: В 6 т., 7 кн. / Голов. ред. УРЕ. – К., 1967. – Т. 2: Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – С. 157-207.
9. Проектные предложения по реставрации фрески и масляной живописи в церкви Спаса на Берестове (рукопис) // Архів науково-дослідного відділу вивчення мистецької спадщини НКПІКЗ. – К., 1969.
10. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. - М., 1975.
11. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. - К., 1988.
12. Міляєва Л. С. Митрополит Петро Могила і духовне середовище Києва 30 – 40-х рр. XVII ст. // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. - 2004. - Вип. 60. - С. 411.
13. Делуга В. Молдавсько-волоські елементи в церковних розписах Києва за часів Петра Могили // Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження). Тези доповідей і повідомлень міжнародної конференції. Київ, 14-16.03.1996 р. - К., 1996. - С. 34-36.
14. Кабанець Є. П. Дослідження стінопису церкви Спаса на Берестові // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення. Тези та матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Національного науково-дослідного реставраційного центру України / ННДРЦ. - К., 1998. - С. 58-59;
15. Кабанець Є. П. Церква Спаса-на-Берестовім та еволюція візантійських форм в українському малярстві XVII ст. // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII

- міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 року). - Львів, 1998. - С. 110-111
16. Кабанець Є. П. Світильник, сяючий в п'ятьмі... // Людина і світ. - 2003. - №. 8-9. - С. 34-40
 17. Кабанець Є. П. Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові. - Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. - 2004. - Вип. 60. - С. 466-478.
 18. Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. - К., 1985.
 19. Krasny P Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez metropolitę Piotra Mohyłę a problem nawrotu do gotyku w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku // Buletyn Historii sztuki. – 2000. – № 3-4. – S. 348-349. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/1700/1/Krasny_Odbudowa_kijowskiej_cerkwi_Spasa_na_Berestowie_2000.pdf
 20. Комеч А. И. Церковь Спаса на Берестове в Києве // Русь Киевская – Русь Московская: Сборник статей по итогам конференции «Мономаховичи и восточнославянская государственность. Роль Юрия Долгорукого в историческом процессе». – М.: Фонд духовной культуры и образования «Новая Русь» – Издательство «Планета–2000», 2003.
 21. Міляєва Л. С. Митрополит Петро Могила і духовне середовище Києва 30–40-х рр. XVII ст. // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – 2004. – Вип. 60. – С. 403-418.
 22. Кондратюк А. Ю. Розписи церкви Спаса на Берестові доби Петра Могили. Проблематика й перспективи дослідження // Студії мистецтвознавчі. – К., 2008. – № 4. – С.41-55.
 23. Кондратюк А. Ю. Деякі проблеми дослідження й каталогізації стінопису церкви Спаса на Берестові // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2008. – С. 80-84
 24. Кондратюк А. Ю. Деякі особливості системи розписів могилянської доби церкви Спаса на Берестові // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Вип. 2: За матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Християнські старожитності Київської Русі». – Чернігів, 2009. – С. 169-172.
 25. Кондратюк А. Ю. К вопросу иконологии монументальной живописи церкви Спаса на Берестове // Филевские чтения. Тезисы десятой научной конференции по проблемам русской художественной культуры XVII первой половины XVIII вв. 14-16 декабря 2010 года. – М., 2010. – С. 29-30.

26. Кондратюк А. Ю. Монументальний живопис церкви Спаса на Берестові доби Петра Могили: проблематика і перспективи дослідження // Дриновський збірник. – Т. 5. – Харків; Софія, 2012. – С. 305-314.
27. Кондратюк А.Ю. Церква Спаса на Берестові – важлива частина спадщини святителя Петра Могили (до питання взаємодії літургійної практики і образотворчого мистецтва могилянської доби) // Труды Київської Духовної Академії. – 2012. – №. 16. – С. 357-363.
28. Кондратюк А. Ю. Система розписів церкви Спаса на Берестові 40-х рр. XVIIст. як ремінісценція мистецтва доби Македонського Відродження // Могилянські читання–2018. Дослідження сакральних пам'яток України. Зб. наук. Праць. – К.: НКПІКЗ, видавництво «Фенікс», 2018. – С. 135-139.
29. Кондратюк А.Ю., Остапчук А.М. Реставрації стінопису церкви Спаса на Берестові радянської доби та періоду Незалежності України // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21-22 жовтня 2010 року. – Вип. 17. – Луцьк, 2010. – С. 103-104.
30. Лопухіна О. В., Пітателева О. В., Ченцова В. Д. Поствизантийские фрески церкви Спаса на Берестове в контексте письменных источников и художественно-иконографического анализа // Каптеровские чтения – 13. Сборник статей / Отв. ред. Н. П. Чеснокова. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2015. - С.179-220.
31. Ченцова В. Д., Пітателева О. В., Лопухіна О. В. Авторство фресок XVII ст. церкви Спаса на Берестові в світлі нових досліджень // Лаврський альманах. - Вип. 29. - К.: НКПІКЗ, 2014. - С. 182-202.
- 32.
33. Кондратюк А. Ю. Розписи церкви Спаса на Берестові в контексті поствизантийського мистецтва: до постановки проблеми // Церква-наука-суспільство . – К., 2015. – С. 68-70.
34. Кондратюк А. Ю. Розписи церкви Спаса на Берестові і проблеми стилю українського мистецтва першої половини 17 ст. Четверті Платонівські читання-2016 пам'яті академіка Платона Білецького (1922-1998). Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (НАОМА, 2016). – К., 2017. – С. 20-21.
35. Tchentsova V., Pour un corpus des inscription greques de l'église Saint-Sauver de Berestovo, *Museikon*, 1 (2017), pp. 77- 94.
https://www.academia.edu/35584364/Museikon_1_2017

36. Кондратьок А. Ю. Стінопис церкви Спаса на Берестові 40-х рр. XVII ст. і проблематика дослідження іконографії поствізантійського мистецтва у вітчизняному мистецтвознавстві // Ювілей НАОМА: мистецький контекст в Україні XX століття: традиції та новації мистецтвознавчої діяльності. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 100-річчю заснування Української академії мистецтва. 25-28 квітня 2017 р. – К.: Фенікс, 2018. – С. 89-90.
37. Tchentsova, Les peintures de l'églises Saint-Sauver de Berstovo remarques sur le programme iconographique et épigraphique, *Museikon*, 4 (2020), pp. 193-208.